

بررسی آراء مفسران در مفهوم ضلالت آیهی هفت سورهی ضحی

فاطمه صادقی فرد*

چکیده

قرآن کریم در تبیین بعضی از مسائل روشی ممتاز را در پیش گرفته است. آیهی ۷ سورهی مبارکهی ضحی یکی از همین آیات است. واژهی "ضال" که اسم فاعل از مصدر ضلالت به حساب می‌آید، به شخص خود پیامبر باز می‌گردد و نیازمند بررسی دقیق‌تری است. مقاله‌ی حاضر به شناخت این مسئله می‌پردازد و به مفهوم ضلالت در آرا چند مفسر پرداخته است. مفسران این مفهوم را در دو دسته تقسیم کرده اند، دسته نخست ضلالت را به شخص پیامبر نسبت می‌دهند و دسته دوم ضلالت را متوجه قوم پیامبر اعظم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌دانند. به هر دو دیدگاه مذکور اشکالاتی مطرح است که برخی در آخر هم پاسخ مطلوبی به مخاطب نمی‌دهند. در این مقاله با توجه به بررسی‌های تطبیقی انجام شده به یک دیدگاه برگزیده که مشترک میان چند مفسر است دست یافته‌ایم. نتایج به دست آمده می‌تواند در مطالعات قرآنی و پژوهش‌های تفسیری قابل استفاده باشد.

کلیدواژه: ضلالت، هدایت، عصمت، سوره ضحی.

*. حوزه علمیه الزهرا سلام‌الله‌علیها زنجان، کدپستی ۹۸۱۲۰۲۶۲۸۴.

آیه‌ی ۷ سوره‌ی ضحی «وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَى»^۱ که مورد بحث ماست، فرصتی برای مطالعه‌ی دیدگاه‌ها و نظرات مختلف در مورد عصمت انبیاء و به ویژه پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم شده است. مباحث فراوانی برای این آیه و آیات در بردارنده مشتقات "ضلالت" در قرآن کریم در جریان است.

انتساب یا عدم انتساب ضلالت به شخص پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، چگونگی تبیین معنای ضلالت در آیه و سازگاری آن با عصمت نبی، زمان ضلالت پیامبر در صورت انتساب آیه به ایشان، سوالات کلیدی و مهم برای تحقیق پیش روست. با توجه به بررسی آراء مفسران مختلف می‌توان این نظر را داد که اکثر آن‌ها از اینکه پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در زمان نبوت خود دچار ضلالت به معنای کفر شده باشد، بر حذراند و این نظریه را قبول ندارند. طبق تحلیل و جمع‌بندی‌های صورت گرفته از کتب تفسیری مختلف درباره‌ی مقصود آیه شریفه (۷ سوره ضحی) از مفهوم ضلالت در مورد پیامبر توانسته‌ایم به نظرات برگزیده‌ای دست یابیم که از لحاظ کلامی و اعتقادی تعارضی با ساحت مقدس حضرت ندارد و کاملاً هماهنگ و سازگار است.

در تفاسیر قدیمی مثل جامع‌البیان از طبری، آمده که منظور از "ضال"، ناآگاهی پیامبر از شریعت قبل از بعثت است و نه گمراه بودن از حق.^۲ زمخشری در کتاب الکشاف با نگاهی ادبی‌تر، این آیه را نشانه تحول شدید پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم از انتظار و جست‌وجو به سوی هدایت کامل دانسته است.^۳ فخر رازی هم چند نکته برای واژه "ضال" مطرح می‌کند، از جمله احتمالات او اینکه پیامبر در حال پیدا کردن حقیقت بود ولی هنوز آگاهی کامل از مسیر شریعت نداشت.^۴

۱. ضحی (۹۳): ۷.

۲. طبری، جامع‌البیان فی تفسیر القرآن، ج ۳۰، ذیل آیه ۷ سوره ضحی.

۳. زمخشری، الکشاف عن حقائق التنزیل، ج ۴، ص ۷۷۸.

۴. فخر رازی، مفاتیح الغیب، ج ۳۲، ص ۲۴۴.

در مجمع‌البیان از طبرسی، نقل شده که منظور از ضلالت، ناآشنایی با جزئیات دین پیش از نزول وحی است، و بر اساس روایتی از امام صادق علیه‌السلام، این تعبیر هیچ ربطی به انحراف یا گمراهی ندارد.^۱

در تفاسیر عرفانی مثل قشیری یا روح‌البیان، ضلالت به‌عنوان نوعی «حیرت عرفانی» تعبیر شده؛ یعنی نوعی سرگردانی در مسیر شناخت خدا، که مرحله‌ای از سلوک عارفانه به شمار می‌رود و نشانه ضعف نیست.^۲

در میان مفسران معاصر، علامه طباطبایی در المیزان تأکید دارد که ضلالت در این آیه به معنای نداشتن یک علم کامل نسبت به احکام شریعت است، نه گمراهی اخلاقی یا فکری.^۳ آیت‌الله مکارم شیرازی هم در تفسیر نمونه بیان می‌کند که این آیه ستایش است نه نکوهش، و منظور از ضلالت، نبودن هدایت تشریعی پیش از بعثت پیامبر است.^۴

از میان پژوهش‌های جدید، فقط چند مقاله به‌طور ویژه به این آیه پرداخته‌اند. مثلاً مقاله‌ای در فصلنامه «مطالعات تفسیری» (۱۳۹۹) به بررسی معنای "ضلالت" در این آیه با مقایسه نظرات مفسران پرداخته.^۵ همچنین پایان‌نامه‌ای در دانشگاه قرآن و حدیث (۱۳۹۸) به موضوع ضلالت در کل قرآن پرداخته که اشاره‌ای هم به این آیه دارد.^۶

با توجه به همه این منابع، روشن است که هنوز جای یک بررسی مستقل و تطبیقی درباره معنای "ضلالت" در آیه ۷ سوره ضحی خالی است. تلاش کرده‌ایم این خلأ را با بررسی دقیق دیدگاه‌های مفسران کلاسیک و معاصر پر کنیم.

۱. مفهوم‌شناسی

این بخش از مقاله، به مفهوم‌شناسی لغوی و اصطلاحی ضلالت، هدایت و عصمت اختصاص دارد.

۱. طبرسی، مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن، ج ۱۰، ص ۵۵۶.

۲. قشیری، تفسیر قشیری، ج ۱۰، ص ۶۴.

۳. طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۲۰، ص ۳۵۰.

۴. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۲۷، ص ۱۲۲.

۵. مقاله «مفهوم‌شناسی ضلالت در قرآن با تأکید بر سوره ضحی».

۶. احسانی، تحلیل تطبیقی ضلالت در قرآن.

الف) مفهوم ضلالت

بررسی مفهوم واژه "ضلالت" از منظر لغت و اصطلاح برای شناخت ابعاد مختلف آیه‌ی مذکور ضروری است.

ضلالت از ماده «ضل» در ساختار اضلال، ۶۱ مرتبه در قرآن کریم به کار رفته است و از این تعداد ۳۲ مرتبه به خداوند اسناد داده شده است.

در معاجم لغوی معانی متفاوتی برای ماده «ضل» ذکر شده است:

۱. گم‌شدن و بنابراین «اضلال» به معنی گم‌کردن است.
۲. منحرف شدن از هدف و مسیر و عدول از راه راست اگر سهوی و کم باشد این واژه ضد اهتدا و ضد هدایت است. از دیگر معانی آن کسی را گمراه یافتن و یا نسبت ضلالت به کسی دادن است.
۳. غیبوبه به معنی پنهان‌شدن
۴. هلاکت و نابودی در این معنی منظور باطل کردن و نابودساختن است.

و در اصطلاح ضلالت در برابر "هدایت" است و به معنای گمراه شدن و راه را نیافتن است و نیز گمراه ساختن و از مقصد دور کردن به کار می‌رود.

ب) مفهوم هدایت

هدایت از ریشه «هدی» و در لغت به معنای نمایش راه است و نجات از گمراهی و رهبری و ارشاد است.

و در اصطلاح دلالت می‌کند بر پیمودن راهی که انسان را به مطلوب می‌رساند.

هدایت در مورد انسان‌ها به دو مفهوم به کار رفته است هدایت عامه که شامل همه‌ی انسان‌ها می‌شود چه مؤمن باشد یا کافر و آن نشان‌دادن راه خیر و سعادت در مسیر زندگی انسان است ولی هدایت خاصه مختص به مؤمنان می‌باشد و آن تأمین‌کننده راه کمال و سعادت اخروی است. هدایت مورد نظر در این مقاله نیز از نوع دوم است که مختص پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم است.

ج) مفهوم عصمت

عصمت از ریشه‌ی «ع ص م» و در لغت به معنای منع و امتنان و نگاه‌داری نفس از گناه است.

در اصطلاح این لفظ برای پاکی و پاکدامنی است که از ابتدای وجود تا انتهای عمر گناه نکرده باشد (دوری از گناه و خویش‌تنداری).

منظور از عصمت در باور شیعه، وجود ملکه است در انسان معصوم که او را از خطا و گناه بازمی‌دارند. خداوند به معصومان گونه‌ای دانش و آگاهی بخشیده است که به واسطه آن گناه خطا نمی‌کنند. بدین ترتیب از معصومان گناهی سر نمی‌زند. عصمت از مقوله علم است و منافاتی هم با اختیار و اراده انسان ندارد.

۲. تفاسیر

الف) تفسیر المیزان علامه طباطبایی

مراد از ضلال در اینجا گمراهی نیست بلکه مراد عدم هدایت است و منظور از هدایت نداشتن رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم حال خود آن جانب است و یا صرف نظر از هدایت الهی می‌خواهد بفرماید اگر هدایت خدا نباشد تو و هیچ انسانی دیگر از پیش خود هدایت ندارید مگر به وسیله خدای سبحان پس رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم هم نفس شریفش با قطع نظر از هدایت خدا ضاله و بی‌راه بود، هرچند که هیچ روزی از هدایت الهی جدا نبوده و از لحظه‌ای که خلق شده بود ملازم با آن بود در نتیجه آیه شریفه در معنای آیه زیر است که می‌فرماید: «مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ»^۱ و از همین باب است کلام موسی که بنا به حکایت قرآن کریم از آن جانب گفته بود: «فَعَلَتْهَا إِذَا وَأَنَا مِنَ الضَّالِّينَ»^۲ یعنی هنوز به هدایت رسالت اهتدا نشده بودم.

قریب به این معنا گفتار بعضی از مفسرین است که گفته‌اند: مراد از ضلالت از دست دادن علم است همچنان که در آیه «أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَى»^۳ ضلالت به این معنا آمده و مؤیدش آیه زیر است که می‌فرماید: «وَإِنْ كُنْتَ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الْغَافِلِينَ»^۱.

۱. شوری (۴۲): ۵۲.

۲. شعراء (۲۶): ۲۰.

۳. بقره (۲): ۲۸۲.

به گفته او، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم پیش از بعثت، در مرحله‌ای از «عدم تعین» بوده است؛ یعنی هنوز خویشتن خویش را در نسبت با خدا بازنیافته بود، و این «گم‌شدگی از خود» مقدمه‌ای بر هدایت نهایی است.

در نظر او، "ضلالت" نه تنها منفی نیست، بلکه از مقامات سلوکی در مسیر کشف حقیقت است.^۱

ج) اسماعیل حقی بروسوی (م ۱۱۳۷ق) - روح البیان

در تفسیر عرفانی معروف روح البیان، اسماعیل حقی ضلالت را به «طلب بی‌هدف» تعبیر نمی‌کند، بلکه آن را نشانه عطش درونی برای یافتن حق می‌داند. او می‌نویسد:

پیامبر در راه شناخت کامل حق، دچار حیرت بود، نه انحراف در عقیده.^۲

او اشاره می‌کند که این حالت، ضروری برای ورود به وادی وحی و رسالت است. بدون این عطش و حیرت، هدایت معنوی کامل حاصل نمی‌شود.

با نگاه به این تفاسیر به طور کلی می‌توان گفت مفسران عرفانی با تأویل معنوی آیه ۷ سوره ضحی، معتقدند:

ضلالت پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم نوعی گم‌شدگی از خویش برای رسیدن به خداست؛

این ضلالت، حیرتی مثبت و مقدمه‌ای برای هدایت نهایی است؛

پیامبر در این حالت، در «طلب» و «انتظار» قرار داشت، نه در انحراف یا غفلت.

دیدگاه عرفانی، با نگاه فلسفی یا کلامی متفاوت است؛ چون به جای بررسی احکام و مفاهیم عقلانی، بر سلوک قلبی و کشف باطن تمرکز دارد.

۵. نقاط اشتراک بین مفسران

الف) عدم انطباق «ضلالت» با گمراهی عقیدتی

^۱. ابن عربی، الفتوحات المکیه، ج ۲، ص ۱۵۵؛ فصوص الحکم.

^۲. حقی بروسوی، روح البیان، ج ۱۰، ص ۶۴.

تقریباً همه مفسران، چه کلاسیک و چه معاصر معتقدند که "ضالت" در این آیه به معنای انحراف فکری یا فساد اعتقادی نیست. آنان بر این باورند که این معنا با عصمت پیامبر و سایر آیات قرآن در تعارض است.

(ب) هم‌سویی آیه با سیاق امتنان

مفسران توجه داده‌اند که این آیه، بخشی از یک سیاق سه‌گانه نعمت‌هاست: یتیم بودی، پناه دادیم؛ گم‌گشته بودی، هدایت کردیم؛ فقیر بودی، بی‌نیازت کردیم. پس معنای "ضال" هم باید در چارچوب نعمتی از سوی خدا فهمیده شود، نه سرزنش یا نکوهش.

کلاسیک‌ها بیشتر به جنبه‌های لغوی و روایی آیه توجه کرده‌اند و کوشیده‌اند معنایی غیرمنفی و مبتنی بر عدم آگاهی یا فقدان شریعت ارائه دهند.

عرفا این واژه را ناظر به سیر روحانی و نوعی گم‌گشتگی در عشق و طلب معنا کرده‌اند، که خود نشانه تعالی روح است.

مفسران معاصر تلاش دارند واژه «ضال» را با رویکردی کلامی و عقلانی تحلیل کنند تا با مفاهیم عصمت و نبوت سازگار باشد. آنان ضالت را موقت، غیرمنفی، و در بستر بعثت معنا می‌کنند.

این تنوع تفسیری نشان می‌دهد که واژگان قرآن دارای ظرفیت‌های معنایی گسترده‌ای هستند که درک صحیح آن‌ها نیازمند تحلیل زبانی، زمینه‌ای، کلامی و عرفانی است.

نتیجه گیری

واژه "ضالت" در آیه هفتم سوره ضحی از جمله عناوین قرآنی است که تفسیر و تبیین آن، نیازمند دقت و تأمل خاص است مخصوصاً به سبب نسبتی که به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم داده شده است.. بررسی تطبیقی آراء مفسران از دوره های کلاسیک تا معاصر نشان داد که هیچ کدام از مفسران مذکور، "ضالت" را به معنای گمراهی فکری، انحراف از توحید یا فساد اعتقادی نمی دانند. بلکه این لغت ناظر به مرحله ای از حیات پیامبر است که هنوز هدایت تشریعی و وحی الهی به صورت رسمی و کامل بر ایشان نازل نشده بود.

دیدگاه های تفسیری را می توان در سه دسته کلی تقسیم کرد:

نخست، مفسران لغوی و روایی که ضالت را به معنای فقدان علم تفصیلی نسبت به دین دانسته اند؛

دوم، مفسران عرفانی که ضالت را نوعی حیرت در طلب حق و مرحله ای از سلوک روحانی دانسته اند؛

و سوم، مفسران معاصر که با تکیه بر اصول کلامی و عصمت، ضالت را به معنای ناآگاهی نسبی و موقتی در مرحله پیش از بعثت معنا کرده اند.

می توان نتیجه گرفت که واژه «ضالّ» در این آیه، نه تنها حاوی نکوهش نیست، بلکه نشانه ای از روند تدریجی تکامل نبوت و آمادگی برای دریافت وحی الهی است. سیاق آیه نیز نشان می دهد که هدف آن، یادآوری نعمت های الهی بر پیامبر و برجسته کردن موهبت هدایت، حمایت، و غنا است؛ نه بیان نقص یا عیب.

بنابراین، دقت در مفاهیم واژگان قرآنی به ویژه در نسبت با مقام انبیاء، ما را به فهمی عمیق تر از هدایت الهی و سیر تاریخی بعثت می رساند؛ و این خود از مهم ترین اهداف پژوهش های قرآنی است.

به نظر بنده، واژه «ضالت» در آیه هفتم سوره ضحی، نه تنها بار منفی ندارد، بلکه حامل نوعی زیبایی معنوی است. وقتی دبا دقت به این تعبیر بنگریم، می بینیم که پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم در مرحله ای از زندگی خود، در جست و جوی حقیقت بود، در جامعه ای پر از جهل و شرک. این «ضالت»، نوعی نبودن هدایت رسمی بود، نه گمراهی فکری. از دید من،

ضلالت در این آیه، نشان‌دهنده حرکت از نقص به کمال، از انتظار به دریافت، و از خاموشی به روشنایی است؛ و همین نگاه، انسان را به عظمت مسیر نبوت و هدایت الهی آگاه‌تر می‌کند.

منابع

- * قرآن کریم.
- * نهج البلاغه.
- ۱. ابن عربی، محیی‌الدین، الفتوحات المکیه، بی‌جا: دارالکتب العلمیه، ۲۰۰۶م.
- ۲. ثقفی تهرانی، میرزا محمد، تفسیر روان جاوید، تهران: برهان، ۱۳۵۸هـ.ش.
- ۳. حقی بروسوی، اسماعیل، روح‌البیان، بی‌جا: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۰هـ.ق.
- ۴. طباطبائی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیه؛ قم: مؤسسه الاعلمی، ۱۳۹۲هـ.ش.
- ۵. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان، تهران: ناصر خسرو، ۱۳۳۸هـ.ش.
- ۶. طبری، محمد بن جریر، جامع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۵هـ.ق.
- ۷. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۷۴هـ.ش.
- ۸. رضایی اصفهانی، محمدعلی و جمعی از پژوهشگران قرآنی، تفسیر قرآن مهر، قم: پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآنی، ۱۳۸۷هـ.ش.
- ۹. قشیری، عبدالکریم، تفسیر قشیری، بی‌جا: دارلغد الجدید، ۲۰۱۵م.
- ۱۰. قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر قمی، قم: دارالکتب، ۱۴۰۴هـ.ق.
- ۱۱. فخر رازی، محمد بن عمر، مفاتیح الغیب، تهران: اساطیر، ۱۳۸۶هـ.ش.
- ۱۲. حسینی الزبیدی، سید محمد مرتضی، تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت: مکتبه الحیات، ۱۳۹۳هـ.ش.
- ۱۳. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، بی‌جا - دمشق: دارالقلم - الدار الشامیه، ۱۴۳۰هـ.ق.
- ۱۴. زمخشری، محمود، الکشاف عن حقائق التنزیل، بیروت: دارالمعرفه، ۱۴۳۰هـ.ق.
- ۱۵. عمید، حسن، فرهنگ فارسی عمید، تهران: امیرکبیر، ۱۳۳۵هـ.ش.
- ۱۶. نفیسی، علی اکبر، فرهنگ نفیسی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۳۵هـ.ش.
- ۱۷. دهخدا، علی اکبر، لغت‌نامه دهخدا، تهران: روزنه، ۱۳۴۰هـ.ش.
- ۱۸. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۰هـ.ش.
- ۱۹. احسانی، محمد صفر، «تحلیل تطبیقی ضلالت در قرآن»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه قرآن و حدیث، ۱۳۹۸.
- ۲۰. مقاله «مفهوم‌شناسی ضلالت در قرآن با تأکید بر سوره ضحی»، فصلنامه مطالعات تفسیری، شماره ۸، زمستان ۱۳۹۹هـ.ش.